

BADIIY DISKURSDA MUROJAAT SHAKLLARI, MULOZAMAT BIRLIKLARI VA QARINDOSHLIK NOMLARINING GENDER-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Zaripboyeva Nazokat Maratovna,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti*

Ilmiy rahbar: Akbar Ruziyev Yusubovich,
f.f.f.d. (PhD), dotsent
E-mail: Laylo-74@mail.ru
ORCID: 0009-0003-2740-9500

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy diskursda murojaat shakllari, mulozamat birliklari hamda qarindoshlik nomlarining gender-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda mazkur birliklarning hurmat, yaqinlik, masofa, hukmronlik va hissiy iliqlikni ifodalashdagi vazifasi yoritiladi. Natijalar murojaat vositalari personajlar o'rtasidagi ijtimoiy maqomni belgilash, jinsga oid kutishlarni tabiiylashtirish va xarakter yaratishda muhim pragmatik mexanizm sifatida faol ishtirok etishini ko'rsatadi. Shuningdek, ular qarindoshlikning lug'aviy ma'nosidan tashqariga chiqib, odob, nazorat, murosa va kinoya semalarini ham nutqda barqaror va keng ifodalaydi.

Kalit so'zlar: badiiy diskurs, murojaat shakllari, mulozamat birliklari, qarindoshlik nomlari, pragmatika, gender.

Abstract. This article analyzes the gender-pragmatic features of forms of address, politeness units, and kinship terms in literary discourse. It explains how these units express respect, intimacy, distance, dominance, and emotional warmth. The findings show that address forms actively mark social status between characters, naturalize gender expectations, and help construct characterization. They also go beyond literal kinship meaning and stably convey shades of etiquette, control, compromise, and irony in narrative communication.

Keywords: literary discourse, forms of address, politeness units, kinship terms, pragmatics, gender.

Аннотация. В статье анализируются гендерно-прагматические особенности форм обращения, единиц вежливости и терминов родства в художественном дискурсе. Показано, как эти единицы выражают уважение, близость, дистанцию, доминирование и теплоту. Результаты свидетельствуют, что обращения активно маркируют социальный статус персонажей, естественяют гендерные ожидания и участвуют в создании характера. Кроме того, они выходят за пределы буквального значения родства и передают оттенки этикета, контроля, компромисса и иронии в повествовательной коммуникации. Тем самым раскрывается их значимость в тексте.

Ключевые слова: художественный дискурс, формы обращения, единицы вежливости, термины родства, прагматика, гендер.

Kirish. Badiiy diskursda personajlar o'rtasidagi munosabatni eng tez ochib beradigan qatlamlardan biri murojaat shakllari va mulozamat birliklaridir. Biror qahramon boshqasiga qanday so'z bilan yuzlanishi, qarindoshlik nomini qaysi ohangda ishlatishi, iltimos yoki minnatdorchilikni qanday ifodalashi nafaqat kommunikativ vaziyatni, balki jins, yosh, maqom, yaqinlik va hukmronlik nisbatini ham bildirib turadi. Shu sababli

murojaat vositalari badiiy matnning pragmatik mexanizmini tushunishda muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

Gender-pragmatik tahlil shuni ko'rsatadiki, ayol va erkak personajlarning nafaqat nutqi, balki ularga qaratilgan nutq ham turlicha kodlanadi. Ayolga nisbatan ko'proq muloyimlashtirilgan, hurmat va erkalash semasini saqlovchi birliklar qo'llanishi mumkin; erkakka nisbatan esa maqom, mas'uliyat, buyruq yoki masofani bildiruvchi shakllar ustun keladi. Qarindoshlik terminlari esa ushbu tafovutni yanada chuqurlashtirib, oila va jamiyat ichidagi rol taqsimotini til orqali namoyon qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi badiiy diskursda murojaat shakllari, mulozamat birliklari va qarindoshlik nomlarining gender-pragmatik xususiyatlarini yoritishdan iborat. Tahlilda bu birliklarning semantik vazifasi, baholovchi yuki, sotsial masofa yaratish imkoniyati va personaj xarakterini ochishdagi roli o'rganiladi.

Shuningdek, bunday birliklar matnda genderni to'g'ridan to'g'ri aytmasdan turib anglatish vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'quvchi ba'zan birgina murojaat shakliga qarab suhbatdoshlarning bir-biriga nisbatan mavqei, yaqinligi va jinsga oid ijtimoiy kutishlarini darhol sezadi. Demak, gender masalasi bu yerda grammatik jins bilan emas, pragmatik tanlov va ijtimoiy rol bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Pragmalingsvistika va nutq odobi bo'yicha tadqiqotlarda murojaat shakllari kommunikativ niyatni amalga oshiruvchi asosiy vositalardan biri sifatida baholanadi. Muloqot ishtirokchilari bir-biriga nisbatan hurmat, yaqinlik, masofa, norozilik yoki hukmronlikni ko'pincha aynan murojaat birligi orqali ifodalaydilar. Gender lingvistikasi bu masalaga yangi nuqtai nazar olib kirib, murojaat shaklining jinsiy rollar va ijtimoiy kutishlar bilan bog'liq tomonini ajratib ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida murojaat birliklari, nutq odati, salomlashish, iltimos, minnatdorchilik va uzr bildiruvchi vositalar alohida o'rganilgan. Shuningdek, qarindoshlik terminlarining leksik-semantik va etnomadaniy tabiati ham yoritilgan. Biroq bu birliklarning badiiy matndagi gender-pragmatik funksiyasi, ya'ni kim kimga, qaysi vaziyatda va qanday maqsadda aynan shu shaklda murojaat qilishi masalasi hali ham tizimli umumlashtirishni talab etadi.

Nazariy manbalar shuni ko'rsatadiki, murojaat shakli faqat nomlash akti emas. U bir vaqtning o'zida kommunikativ pozitsiyani belgilaydi, suhbatdoshning ijtimoiy qiyofasini chizadi va nutq strategiyasining yo'nalishini aniqlaydi. Shu bois badiiy matnda murojaat vositalarining takrorlanishi personajlar o'rtasidagi kuch nisbatini va genderga asoslangan sotsial rollarni anglash uchun muhim dalildir.

Mulozamat birliklari haqidagi tadqiqotlar ham gender omilini hisobga olgan holda qayta talqin qilinishi kerak. Chunki iltimos, minnatdorchilik, kechirim, duo yoki oq fотиha singari nutqiy birliklar ayol va erkak personaj nutqida nafaqat chastota, balki mazmun va

ohang jihatidan ham farqlanadi. Demak, gender-pragmatik tahlil muloqotning yashirin axloqiy me'yorlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Shu jihatdan qaraganda, badiiy diskursda murojaat va mulozamat birliklarini alohida ro'yxat qilishning o'zi yetarli emas. Ularni vaziyat, personajlar jinsi, yoshi, qarindoshlik aloqasi va nutq maqsadi bilan birga o'rganish zarur. Ana shunda badiiy muloqotda odob va hokimiyatning bir-biriga qanday tutashgani, mehr va nazoratning qaysi shakllarda birga kelgani aniqroq ko'rinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda pragmatik, kontekstual, semantik va funksional tahlil metodlaridan foydalanildi. Badiiy diskurs tarkibidan murojaat shakllari, qarindoshlik terminlari, salomlashish, iltimos, minnatdorchilik, uzr va duo mazmunidagi birliklar ajratib olindi. Keyin ular jins, yosh, maqom va yaqinlik darajasiga ko'ra tasniflandi. Bu usul til birligining faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki nutqiy vazifasini ham aniqlash imkonini berdi.

Tahlilda ayniqsa uch ko'rsatkichga e'tibor qaratildi: birinchisi, murojaatning rasmiy yoki norasmiyligi; ikkinchisi, baholovchi-emotsional yukining kuchi; uchinchisi, suhbatdoshlar orasidagi ijtimoiy masofani qisqartirish yoki kengaytirish xususiyati. Mazkur ko'rsatkichlar gender bilan tutashganda matnda kimning ovozi yumshoqroq, kimning nutqi normativroq, kimning so'zi buyruq yoki iltimos shaklida kelishini aniq ko'rsatadi.

Metodologiyaning muhim jihatlaridan yana biri qarindoshlik terminlarini faqat nominativ birlik sifatida emas, balki pragmatik marker sifatida ko'rishdir. Chunki "opa", "aka", "oyi", "dada", "kelin", "xola", "amaki", "otaxon" kabi birliklar muloqotda qarindoshlikni bildirish bilan birga mehr, hurmat, paternalizm, masofa yoki ijtimoiy nazoratni ham ifodalaydi.

Tahlil va natijalar. Badiiy diskursda murojaat shaklining eng muhim funksiyalaridan biri personajlar o'rtasidagi maqom nisbatini belgilashdir. Masalan, ismning yalang qo'llanishi ko'pincha tenglik yoki hissiy yaqinlikni bildirsa, unga qo'shimcha qilingan hurmat elementi masofani saqlaydi. Ayol personajlarga nisbatan "opa", "oyi", "xonim", "kelinoy" kabi shakllar nafaqat odobiy muomala, balki himoya va nazorat ohangini ham olib kiradi. Erkak personajlarga nisbatan "aka", "akajon", "otaxon", "usta", "xo'jayin" kabi birliklar ko'proq ijtimoiy rol va mas'uliyat semasini kuchaytiradi.

Murojaat shaklining genderga bog'liq muhim xususiyatlaridan biri erkalash va yumshatish vositalarining notekis taqsimlanishidir. Ayolga qaratilgan nutqda -jon, -xon, -oy kabi qo'shimcha elementlar iliqlik va odobni kuchaytiradi. Biroq bunday yumshoqlik ba'zan mavqe jihatidan pastroq pozitsiyani ham yashirincha mustahkamlaydi. Erkakka qaratilgan murojaat esa ko'proq lavozim, yoshi ulug'lik yoki ijtimoiy vazifaga tayanadi. Demak, muloyimlikning o'zi ham neutral emas; u genderlangan kommunikativ amaliyotdir.

Qarindoshlik terminlari badiiy matnda keng ma'no tashuvchi birliklar sifatida namoyon bo'ladi. "Ona", "opa", "kelin", "qiz" kabi atamalar ko'pincha mehr, andisha, orastalik, uy ichki mas'uliyati kabi semalar bilan birlashadi. "Ota", "aka", "er", "o'g'il", "amaki" singari birliklar esa himoya, ta'minot, nazorat, qaror va avtoritet semalari bilan birga keladi. Bunday birikuv shuni ko'rsatadiki, qarindoshlik nomlari lug'aviy ma'nodan tashqari ijtimoiy ssenariyni ham faollashtiradi.

Mulozamat birliklarida ayol va erkak nutqining pragmatik yo'nalishi yanada ravshan ko'rinadi. Ayol nutqida iltimos va murosa strategiyalari ko'proq yumshatilgan shaklda ifodalanishi mumkin: gap boshida kechirim, ikkilanish yoki iltifot bildiruvchi unsurlar paydo bo'ladi. Erkak nutqida esa iltimos ham ko'pincha maslahat, topshiriq yoki qisqa buyruqqa yaqin shaklda voqelanadi. Bu, albatta, mutlaq qonuniyat emas, ammo matnda takrorlanadigan model sifatida kuzatiladi.

Minnatdorchilik va duo birliklari ham gender-pragmatik farqni ko'rsatadi. Ayol personaj nutqida duo, oq yo'l tilash, hol so'rash, mayin tasalli berish kabi shakllar hissiy aloqani mustahkamlaydi. Erkak personaj nutqida minnatdorchilik ko'pincha qisqa, bevosita yoki harakat bilan qoplanadigan tarzda beriladi. Shu tariqa nutq odobining o'zi jinslar orasida turlicha kommunikativ idealni shakllantiradi: ayolda hissiy iliqlik, erkakda esa vazmin qisqalik qadrlanadi.

Badiiy diskursda murojaat shakllari konfliktning yashirin belgisiga ham aylanadi. Odatda iliq munosabatda ishlatilgan qarindoshlik termini janjal vaziyatida keskin yoki kinoyali ma'no kasb etishi mumkin. Masalan, hurmat bildiruvchi birlik achchiq ohangda aytilganda masofa va norozilikni ifodalaydi. Bu hol ayniqsa ayol personajlar nutqida nozik kinoya, erkak personajlar nutqida esa qattiq istehzo shaklida namoyon bo'ladi. Demak, gender-pragmatik tahlilda birlikning lug'aviy emas, intonatsion va kontekstual ma'nosi ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Qarindoshlik terminlarining badiiy matndagi yana bir vazifasi jamiyatning axloqiy iyerarxiyasini tiklashdir. Ayrim hollarda personajlar biologik qarindosh bo'lmasa ham, "opa", "aka", "oyi", "amaki" kabi birliklar qo'llanadi. Bunday ko'chma qo'llanish hurmat, yaqinlik yoki himoya izlash strategiyasi bilan bog'liq. Shu bilan birga, u suhbatdoshni aniq gender rolga joylashtiradi. Demak, qarindoshlik terminlari individual munosabatni emas, madaniy modelni ishga soladi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, murojaat shakllari va mulozamat birliklari badiiy diskursda kamida uch vazifani bajaradi. Birinchidan, ular personajlar orasidagi sotsial masofani boshqaradi. Ikkinchidan, jinsga oid ijtimoiy kutishlarni tabiiylashtiradi. Uchinchidan, personaj xarakterini bir necha so'z orqali ochadi. Shu ma'noda gender-pragmatik birliklar matndagi suhbatni shunchaki dialog emas, balki ijtimoiy rollar sahnasiga aylantiradi.

Biroq kuchli badiiy matn bu birliklarning tayyor ma'nosidan ijodkorona foydalanadi. Ayrim personajlar o'ziga nisbatan kutilgan murojaat modelini rad etadi, ba'zilar esa qarindoshlik terminini ijtimoiy himoya yoki ma'naviy bosim vositasi sifatida ishlatadi. Bu esa til birliklari va ijtimoiy rol o'rtasidagi bog'lanish har doim biryoqlama emasligini, badiiy nutqda u murakkab tarzda qayta ishlanishini ko'rsatadi.

Ayol personajlarning boshqa ayollarga murojaatida ham o'ziga xos pragmatik rang-baranglik kuzatiladi. "Opa", "singil", "kelinoy", "jonim", "qizim" kabi birliklar mehr, tasalli, tarbiya yoki nasihat ohangini bildirib, muloqotga hissiy yumshoqlik olib kiradi. Bu birliklarning ayrimlari biologik qarindoshlikdan uzoqlashib, ijtimoiy yaqinlik markeri sifatida ishlatiladi. Shunday qilib, ayollar o'rtasidagi murojaat modeli ko'pincha munosabatni saqlash va hissiy muvozanatni tiklash strategiyasiga tayanadi.

Erkak personajlarning erkaklarga murojaatida esa ko'proq raqobat, tenglik yoki iyerarxiyani belgilovchi birliklar ustun keladi. "Aka", "uka", "birodar", "do'st", "usta", "rais" kabi murojaatlar nutqning maqsadiga qarab samimiylilikni ham, masofani ham ifodalay oladi. Ayniqsa, lavozim yoki kasb nomi bilan murojaat qilish erkakning ijtimoiy funksiyasini oldinga chiqaradi. Bunday tanlov personajni avvalo hissiy mavjudot emas, balki vazifa bajaruvchi shaxs sifatida ko'rsatadi.

Gender-pragmatik tafovut salomlashish va xayrlashish shakllarida ham seziladi. Ayol nutqida salomlashish ko'pincha hol so'rash, farzandlar yoki ro'zg'or ahvolini so'rab kirishish bilan kengayadi. Erkak nutqida esa salomlashuv qisqaroq, bevosita va maqsadga yaqin bo'lishi mumkin. Xuddi shu hol xayrlashishda ham kuzatiladi: ayol personajlar ko'proq duo, ogohlantirish yoki ehtiyot bo'lishni eslatish orqali suhbatni yumshoq yopadi; erkak personajlarda esa qisqa rozilik yoki topshiriq ohangi saqlanib qoladi.

Bunday tafovutlarni mutlaq biologik qonuniyat sifatida baholash to'g'ri emas. Ular, avvalo, madaniy tajriba va ijtimoiylashuv mahsulidir. Badiiy matn esa shu tayyor kommunikativ modellarni qayta ishlab, ayrim hollarda kuchaytiradi, ayrim hollarda esa tanqid qiladi. Shu bois gender-pragmatik tahlil nafaqat til shakllarini tavsiflaydi, balki jamiyatning odob, hokimiyat va hissiyot haqidagi tushunchalarini ham fosh etadi.

Murojaat vositalarining gender bilan bog'liq eng nozik qatlami intonatsiya va kontekstda yuzaga chiqadi. Bir xil "aka" yoki "opa" shakli turli vaziyatda hurmat, kinoya, e'tiroz, yordam so'rash yoki sotsial bosimni ifodalashi mumkin. Ayniqsa, ayol personajning yumshoq murojaati ortida qat'iy talab, erkak personajning qisqa murojaati ortida esa yashirin mehr yotishi mumkin. Bu hol pragmatik tahlilni faqat lug'at ma'nosi bilan cheklab bo'lmasligini, genderning nutqiy yuzlanish usulida namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Qarindoshlik va murojaat birliklarining gender-pragmatik tabiati, ayniqsa, tarbiyaviy nutqda aniq ko'rinadi. Yoshi katta personaj yoshroq ayolga ko'pincha nasihat, ogohlantirish yoki asrash ohangida murojaat qiladi; yoshroq erkakka esa mas'uliyat,

bardoshlilik yoki mardlikni eslatadigan usul ustun bo'ladi. Shu tariqa murojaat shakli tarbiya mazmunini ham jinsiy jihatdan farqlangan holda uzatadi. Badiiy matnda bu holat odatiy va tabiiy ko'rinishda berilgani uchun o'quvchi uni ko'pincha sezmaydi, biroq aynan shu "tabiiylik" ijtimoiy stereotiplarning eng ta'sirchan shaklidir. Demak, murojaat birliklari nutq odobidan tashqari, yashirin ijtimoiy pedagogika vositasi hamdir.

Badiiy diskursda ayolning erkakka va erkakning ayolga murojaati ham turlicha pragmatik ssenariy hosil qiladi. Ayol personaj erkakka murojaat qilganda odatda hurmat va ehtiyotkorlik elementlari kuchliroq bo'ladi, ayniqsa suhbatdosh yoshi yoki maqomi baland bo'lsa. Erkak personaj ayolga murojaat qilganda esa himoya, nasihat, egalik yoki yaqinlik semalari ko'proq seziladi. Bu farq shuni ko'rsatadiki, murojaat birligi ikki tomonga bir xil ishlaymaydi; u kommunikativ yo'nalishga qarab turlicha ijtimoiy ma'no hosil qiladi.

Ayrim badiiy epizodlarda qarindoshlik termini muloqotdagi ziddiyatni yumshatish uchun qalqon sifatida qo'llanadi. Personaj jahlini to'g'ridan to'g'ri namoyon qilmay, suhbatdoshga "aka", "opa", "oyi" yoki "bolam" kabi birliklar bilan murojaat qilib, nutqni tashqi tomondan odobli saqlab qoladi. Biroq matn konteksti va intonatsiyasi bu yumshoqlik ortida tanbeh, e'tiroz yoki bosim borligini bildirib turadi. Bu hodisa pragmatik ikki qatlamlilikni yuzaga keltiradi va genderga oid odob me'yorlari qanday ishlashini yanada ravshan ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, badiiy diskursdagi murojaat shakllari, mulozamat birliklari va qarindoshlik terminlari genderga xos sotsial rollarni til orqali mustahkamlaydi. Ular hurmat, yaqinlik, masofa, itoat, hukmronlik va hissiy iliqlik singari munosabatlarni ifodalashda faol qatnashadi.

Kelgusida bu birliklarni davrlar kesimida qiyoslash, dialektal variantlar va zamonaviy urban nutq bilan solishtirish, shuningdek, gender-pragmatik birliklarning tarjima jarayonidagi transformatsiyasini o'rganish muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

Amaliy nuqtayi nazardan, badiiy matn bilan ishlashda murojaat va qarindoshlik birliklarini alohida kartoteka asosida kuzatish, ularning intonatsion va kontekstual farqlarini qayd etish foydali natija beradi. Bu usul gender-pragmatik modelni yanada aniqroq tasvirlash imkonini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Safarov, Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008.
2. Iskandarova, Sh. O'zbek nutq odatining muloqot shakllari. Toshkent, 1993.
3. Akbarova, Z. O'zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi. Toshkent, 2007.
4. Ahmedova, N. O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi. Toshkent, 2011.
5. Boymirzayeva, S. O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmuni. Toshkent, 2010.
6. Tannen, D. Talking from 9 to 5. New York: William Morrow, 1994.
7. Lakoff, R. Language and Woman's Place. New York: Harper & Row, 1975.
8. Yo'ldoshev, M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. Toshkent, 2010.